

Lena Gryz

Uniwersytet Łódzki
lena.gryzz@gmail.com
ORCID: 0009-0004-1827-1279

Podstawy ochrony *genius loci* jako spoiwa łączącego dziedzictwo materialne i niematerialne. Wyzwania i dylematy

ABSTRAKT

Duch miejsca jest spoiwem dziedzictwa materialnego i niematerialnego, umożliwiającym realizację założeń holistycznego podejścia do dziedzictwa, którego ochrona nie została uregulowana w polskim prawie. Z tego też względu prześledzono historyczne i merytoryczne zmiany w definiowaniu ducha miejsca, przeprowadzono analizy aktów prawa międzynarodowego oraz międzynarodowych dokumentów doktrynalnych, które są podstawą systemu ochrony *genius loci*. Zdiagnozowano ponadto braki w polskim systemie prawnym i możliwości wykorzystania obecnie obowiązujących regulacji do ochrony ducha miejsca, jak również przedstawiono propozycje zmian merytorycznych i legislacyjnych w zakresie ochrony *genius loci*. W celu zwiększenia skuteczności ochrony ducha miejsca należy zwracać uwagę decydentów i interesariuszy na konieczność jego zachowania i rozwijania. Postuluje się wprowadzenie obligatoryjnych badań i sposobów ochrony ducha miejsca do planów zagospodarowania przestrzennego (przede wszystkim miejscowych), strategii rozwoju gmin, gminnych programów opieki nad zabytkami. Podczas prac nad artykułem korzystano z następujących metod – formalno-dogmatycznej oraz retrospektywnej.

SŁOWA KLUCZOWE

genius loci, duch miejsca, planowanie przestrzenne, ochrona dziedzictwa, ICOMOS

Regulations protecting *genius loci* as a binder between tangible and intangible heritage

ABSTRACT

The spirit of place serves as the nexus between tangible and intangible heritage, and without its consideration, the holistic approach to heritage preservation cannot be effectively pursued. There is a pressing need for regulations in Polish legislation focused on safeguarding the *genius loci*. This publication aims to trace historical and substantive changes in defining the spirit of place, conduct analyses of international legal acts and doctrinal documents forming the basis of the *genius loci* protection system, identify deficiencies in the Polish legal framework, explore possibilities for utilizing existing regulations in preserving the spirit of place, and present proposals for substantive and legislative changes in the field of *genius loci*.

protection. To enhance the effectiveness of preserving the spirit of place, attention must be drawn to the necessity of maintaining and fostering this phenomenon. Dedicated provisions for protecting the spirit of place are essential, including the introduction of mandatory studies and methods for its preservation in local spatial plans, municipal development strategies, heritage conservation programs. Article employs a formal-dogmatic and retrogressive methodology.

KEYWORDS

genius loci, spirit of place, spatial planning, heritage protection, ICOMOS

Wprowadzenie

Genius loci to wieloaspektowy twór, łączący dziedzictwo materialne z niematerialnym. Dzięki jego wyróżnieniu i ochronie możliwa jest rzeczywista realizacja założeń holistycznego podejścia do dziedzictwa¹. W piśmiennictwie dostrzeżono, że uwzględnianie ducha miejsca jako czynnika wpływającego na podejmowanie decyzji w procesie planowania przestrzennego i ochrony zabytków jest praktyką marginalną, o ile w ogóle występuje². Ze względu na brak jednoznacznych wskazań ochronnych na rzecz *genius loci*, w Polsce nie opracowano kompletnego systemu ochrony dziedzictwa. Celem badań było przeprowadzenie analizy aktów prawa międzynarodowego oraz międzynarodowych dokumentów doktrynalnych, które stanowią podstawę systemu ochrony *genius loci*, zdiagnozowanie braków w systemie prawnym i możliwości wykorzystania obecnie obowiązujących regulacji do ochrony ducha miejsca oraz przedstawienie propozycji zmian merytorycznych i legislacyjnych w zakresie jego ochrony. Podczas prac posłużono się następującymi metodami badawczymi: formalno-dogmatyczną oraz retrogresywną.

Genius loci. Historia pojęcia

Koncepcja ducha miejsca występuje w wielu kulturach³, jest uniwersalna i niezależna od światopoglądu⁴. Odbiór *genius loci* ma charakter mieszany – odbywa się jednocześnie na

1 W tekście tym terminy: *genius loci* i duch miejsca mają charakter synonimiczny, z jednoczesnym wskazaniem, że obydwa określenia mogą mieć wyłącznie pozytywne konotacje. W nauce występuje także koncepcja odrębności tych dwóch pojęć. Zob. M. Solska, *Duch miejsca, a współczesna przestrzeń życia człowieka*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 71.

2 M. Pożarowszczyk, *Identyfikacja genius loci – krok w stronę piękna*, Metropolis. Przegląd Naukowy 2014, nr 1, s. 29–30, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-3582148f-f9e0-4525-b8fe-b485600ca5d7> (dostęp: 3.03.2024).

3 C.M. Lanzas, *The Spatial Turn in the Heritage Field. A case study of the Arctic during the Crisis of Places*. Rozprawa doktorska, Uppsala 2021–2023, s. 34–35: <https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1806226/FULLTEXT01.pdf> (dostęp: 3.03.2024).

4 Z. Mirek, *Ogród z perspektywy genius loci*, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 36.

płaszczyźnie materialnej i niematerialnej⁵. Jego obecność jest wyrazem hierofanii, czyli przejawem *sacrum* w sferze *profanum*⁶.

W starożytnym Rzymie zadaniem geniuszy, czyli opiekuńczych duchów, było podtrzymywanie istnienia objętych przez nie ochroną ludzkich zbiorowości, poszczególnych osób oraz lokacji⁷. Obecność geniusza w danym miejscu (łac. *locus*) tworzyła jego niepowtarzalny zestaw cech, bowiem każde bóstwo opiekuńcze było inne, miało indywidualny charakter⁸. Od renesansu pojęcie ducha miejsca ulegało stopniowej laicyzacji⁹. W epoce romantyzmu powstała idea ducha narodu (niem. *Volksgeist*¹⁰) będąca swoistym kolażem dumy narodowej, pamięci o znaczących historycznych wydarzeniach i postaciach oraz kultywowaniu ludowych zwyczajów i rytuałów¹¹. Wskazane uwarunkowania leżą u podstaw współczesnego sposobu pojmowania *genius loci*. W okresie nowożytnym przypisuje się mu m.in. następujące znaczenia: „idea czy esencja miejsca, aura miejsca, charakter miejsca, tożsamość miejsca, magia miejsca lub miejsce magiczne”¹².

Współczesne rozumienie pojęcia *genius loci*

Omawiany termin, mimo wątpliwości przedstawianych przez niektórych badaczy, jest możliwy do zdefiniowania i zaadaptowania do naukowej siatki pojęciowej¹³. W tym celu konieczne jest wprowadzenie rozróżnienia pojęć przestrzeni oraz miejsca. Zdaniem Yi-Fu Tuana „miejsce, to uczłowieczona przestrzeń”¹⁴. Z tego stwierdzenia wynika, że przestrzeń ma charakter bezosobowy i bezemocjonalny – jest w pewnym sensie pusta¹⁵. Miejsce zaś jest jej wyodrębnionym fragmentem, który jest w szczególny sposób związany z człowiekiem, przede wszystkim należy brać pod uwagę aspekt emocjonalny¹⁶. Miejsce od przestrzeni odróżnia perspektywa podmiotowa – człowiek istnieje w relacji z miejscem, ze swoimi

5 J. Grycel, *Duch miejsca odczytany na nowo*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 7-A/2, r. 107, s. 95.

6 M. Eliade, *Sacrum i profanum*, tłum. R. Reszke, Warszawa 1999, s. 15–16.

7 R. Sajkowski, *Genius Augusti*, (w:) *Z antycznego świata: Religio, Cultus, Homines*, red. W. Appel, P. Wojciechowski, Toruń 2000, s. 57.

8 Ł. Przybylak, *Historia genius loci jako element historii ogrodów i ludzkości*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 338–339.

9 A. Tomaszewski, *Od sacrum do profanum. Od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 170.

10 *Encyclopedia Britannica*, Friedrich Karl von Savigny, <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Karl-von-Savigny#ref15572> (dostęp: 20.02.2024).

11 A. Tomaszewski, *Od sacrum do profanum...*, dz. cyt., s. 170.

12 Z. Mirek, *Ogród...*, dz. cyt., s. 32.

13 J.T. Królikowski, *Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego 2011, nr 15, s. 30.

14 Y.-F. Tuan, *Przestrzeń i miejsce*, Warszawa 1987, cyt. za: B. Jałowiecki, *Miejsce, przestrzeń, obszar*, Przegląd Socjologiczny 2011, nr 2–3 (60), s. 9.

15 B. Jałowiecki, *Magia miejsc*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 9.

16 N.M. Ruman, *Tradycja i tożsamość na rzecz zrównoważonego rozwoju. Genius loci wielokulturowej ziemi pszczyńskiej w przestrzeni sacrum i profanum*, Pszczyna 2017, s. 55.

wspomnieniami, przekonaniach, pragnieniami, wyobrażeniami¹⁷. Indywidualna relacja oraz społeczne przywiązanie do niego tworzą tożsamość miejsca¹⁸. Najczęściej im jest ono starsze, tym więcej przejawia wartości i tym atrakcyjniejsze staje się dla społeczności w nim żyjącej. W takiej sytuacji proces identyfikacji jest dużo łatwiejszy, istnieją bowiem zakorzenione w świadomości danej społeczności wartości z nim związane¹⁹. Poczucie tożsamości z miejscem jest kluczem do uświadomienia interesariuszom dziedzictwa konieczność jego ochrony²⁰. Można zatem wysunąć tezę, że bez tożsamości nie może być mowy ani o ochronie dziedzictwa, ani o uchwyceniu specyfiki ducha miejsca²¹.

Jak zaznacza B. Gutowski, *genius loci* jest potencjałem występującym w przestrzeni, jednak jego odbiór jest zależny od podmiotu. Oznacza to, że nie ma on charakteru obiektywnego, a jednocześnie nie jest wyłącznie subiektywny²². Koncepcję tę rozszerzyła J. Markeviciene, twierdząc, że duch miejsca istnieje niezależnie od odbiorcy i na jego bytowanie nie mają wpływu ludzkie możliwości percepcyjne. Nie jest on metaforą, a istniejącym w rzeczywistości bytem²³. *Genius loci* jest tworem wieloaspektowym, a jego odbiór wymaga współdziałania wszystkich zmysłów²⁴. Na jego kształt wpływają: przyroda; krajobraz naturalny i kulturowy; charakter epok, w których się kształtował oraz epoki, w której jest odczytywany; historyczne przemiany; religie i kultury oddziałujące w danym miejscu; mity i legendy; kanon piękna obowiązujący w danej kulturze i czasie²⁵; pamięć związanych z miejscem postaci; narracje historyczne²⁶; zwyczaje i tradycje ludowe²⁷, praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedza, umiejętności, a więc to, co zdaniem UNESCO należy do dziedzictwa niematerialnego²⁸.

Konstrukcja *genius loci* opiera się na powiązaniu charakterystycznych dla każdego miejsca elementów: porządku, układu, charakteru, oświetlenia oraz czasu w odniesieniu do jego

17 E. Rybicka, J. Orłowska, *Miejsce i przestrzeń w kulturze*, Magazyn Polskiej Akademii Nauk 2022, nr 2 (70), s. 59.

18 J. E. Cross, *What is sense of place*, Prepared for the 12th Headwater Conference, Western State College 2001, <http://hdl.handle.net/10217/180311> (dostęp: 3.03.2024).

19 E. Relph, *Sens of place*, (w:) *Ten Geographic Ideas that Have Changed the World*, red. S. Hanson, Nowy Brunzwick–New Jersey 2001, s. 215.

20 Y. Ma, N. Fazamimah Mohd Ariffin, F. Abdul Aziz, X. He, Y. Liu, Sh. Feng, *Potential of Sense of Place in Cultural Heritage Conservation: A Systematic Review*, Pertanika Journal of Social Science and Humanities 2023, nr 4 (31), s. 1482, [http://www.pertanika.upm.edu.my/resources/files/Pertanika%20PAPERS/JSSH%20Vol.%2031%20\(4\)%20Dec.%202023/07%20JSSH-8917-2023.pdf](http://www.pertanika.upm.edu.my/resources/files/Pertanika%20PAPERS/JSSH%20Vol.%2031%20(4)%20Dec.%202023/07%20JSSH-8917-2023.pdf) (dostęp: 3.03.2024).

21 E. Kosiacka-Beck, D. Szarejko-Worobiej, *Teoria a doświadczenie fenomenu krajobrazu*, Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula 2019, nr 1 (59), s. 92.

22 B. Gutowski, *Genius loci wobec tożsamości miast współczesnych*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 36.

23 J. Markeviciene, *The spirit of the place – the problem of (re)creating*, Journal of Architecture and Urbanism 2012, nr 1 (36), s. 76.

24 M. Szafrąńska, *Ogród w świetle księżyca, czyli genius loci a genius horti*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 140.

25 A. Zachariasz, *O różnym pojmowaniu genius loci w ogrodach*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 18.

26 B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Stare Miasto w Zamościu. Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ocena wartości i plan zarządzania*, Zamość 2018, s. 47, 60.

27 M. Banaszekiewicz, *Tożsamość miejsca. Przypadek mieszkańców Sankt Petersburga*, Politeja 2013, nr 4 (26), s. 442, <https://journals.akademicka.pl/politeja/article/view/3165> (dostęp: 3.03.2024).

28 Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu 17 października 2003 r. (Dz.U. z 2011 r. nr 172 poz. 1018).

rozciągłości i zmienności²⁹. Duch miejsca nie jest wyłącznie sumą składających się na niego elementów. Ich połączenie w konkretnej i niepowtarzalnej konfiguracji nadaje mu szczególny i wyjątkowy charakter. Wskazane elementy powinny występować w świadomości zbiorowej mieszkańców, aby można było stwierdzić, że obiektywnie konstruują ducha miejsca³⁰. Dla koncepcji *genius loci* kluczowe znaczenie ma nie samo miejsce, ale życie, które toczy się w jego obszarze³¹.

Genius loci może, ale nie musi być wiecznym rezydentem miejsca, którym się opiekuje. Miejsce może stracić swojego ducha ze względu na niekorzystne zmiany, które zajądą w jego obrębie³². Z drugiej jednak strony zniszczenia w materialnej tkance dziedzictwa niekoniecznie wpływają na ducha miejsca, ponieważ jest on powiązany nie tylko z tym, co fizyczne, ale przede wszystkim z tym, co duchowe³³. Obrazuje to stwierdzenie J.T. Królikowskiego, który opisując ruiny Warszawy pozostałe po zakończeniu powstania warszawskiego, stwierdził: „gdy miasto legło w gruzach, pozostał w nim tylko *genius loci*”³⁴. Nie leży to w sprzeczności z przekonaniem, że aby duch miejsca przetrwał, niezbędne jest dbanie o niego³⁵. Raz utraconego ducha miejsca nie można w sposób naturalny przywrócić do życia, tak samo jak nie da się go sztucznie wykreować³⁶.

Prawne uwarunkowania ochrony *genius loci* (akty prawa międzynarodowego i międzynarodowe dokumenty)

System ochrony dziedzictwa, wykształcony przez działania prawne i faktyczne organizacji międzynarodowych, jest tworem złożonym³⁷, który chroni *genius loci* jedynie w sposób pośredni. Ochroną prawną objęte są oddzielnie jego elementy składowe – przejawy dziedzictwa materialnego i niematerialnego – a nie fenomen jako całość.

Podstawą dla ochrony *genius loci* jest przede wszystkim Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca)³⁸. D.g.l. została przygotowana w 2008 roku na konferencji w Quebecu przez Międzynarodową Radę Ochrony Zabytków i Miejsc Historycznych (ICOMOS).

29 A.A. Jaszczak, J. Denekas, M. Kadelska, *Genius loci założeń ogrodowych w regionie Ostfriesland (Niemcy)*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. A-5/13, r. 107, s. 62.

30 M. Folt, *Poliwalencja i polisemia genius loci. Na przykładzie Wrocławia*. Rozprawa doktorska, Warszawa 2022, s. 140.

31 Z. Mirek, *Ogród...*, dz. cyt., s. 35.

32 J. Markeviciene, *The spirit of the place...*, dz. cyt., s. 78–80.

33 M. Vecco, *Genius loci as a meta-concept*, Journal of Cultural Heritage 2020, nr 41, s. 226.

34 J.T. Królikowski, *Chrześcijańska interpretacja...*, dz. cyt., s. 31.

35 P. Borysewicz, „Duch miejsca trzeciego” – ogniskiem związków emocjonalnych mieszkańców z zamieszkivanym przez nich środowiskiem zabudowy, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 88.

36 M. Vecco, *Genius loci...*, dz. cyt., s. 226.

37 W. Kowalski, K. Piotrowska-Nosek, H. Schreiber, K. Zalasinska, *Słowo wstępne*, (w:) *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. K. Zalasinska, Warszawa 2014, s. 16–17.

38 Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca), przyjęta przez XVI Zgromadzenie Generalne ICOMOS w Quebecu, 4 października 2008 r., (w:) *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury*, oprac. B. Szmygin, Warszawa 2015, s. 179–182, <https://bc.pollub.pl/dlibra/publication/edition/12727?id=12727> (dostęp: 4.03.2024) (dalej: d.g.l.).

Jest to dokument doktrynalny, który nie ma charakteru wiążącego. Dokumenty doktrynalne wraz z przepisami i praktykami krajowymi tworzą system ochrony dziedzictwa, który powinien ewoluować w kierunku ochrony ducha miejsca jako pierwszoplanowej wartości. Normy wynikające z dokumentów doktrynalnych mają charakter norm etycznych³⁹.

W preambule d.g.l. *genius loci* zdefiniowano jako: elementy materialne (budynki, miejsca, krajobrazy, szlaki, przedmioty) i elementy niematerialne (wspomnienia, opowieści, pisemne dokumenty, rytuały, festiwale, tradycyjna wiedza, wartości, faktury, kolory, zapachy itp.), tj. fizyczne i duchowe elementy, które nadają znaczenia, wartości, emocji i tajemniczości danemu miejscu. Definicja ta jest punktem wyjścia do dalszej dyskusji nad istotą ducha miejsca jako zjawiska możliwego do odbioru na wielu płaszczyznach. Wskazuje na to sama d.g.l., która w pkt 2 zachęca do prowadzenia pogłębionych badań nad istotą ducha miejsca. Wiąże się to także z analizowaniem właściwych sposobów prowadzenia działań ochronnych. W pkt 3 zaznaczono, że *genius loci* może być współdzielony przez różne grupy, których członkowie są interesariuszami dziedzictwa, czyli podmiotami związanymi z zachodzącym procesem⁴⁰, np. zarządzaniem dziedzictwem, ochroną zabytków, planowaniem przestrzennym. Interesariusze to przede wszystkim depozytariusze dziedzictwa – społeczności lokalne (tworzą dziedzictwo i jednocześnie są przez nie kształtowane)⁴¹, władze lokalne, regionalne, państwowe, eksperci, instytucje i organizacje pozarządowe, turyści⁴². W pkt 5 wskazano, że miejsca posiadające swojego ducha opiekuńczego wymagają szczególnych planów zarządzania i strategii, dostosowanych do pluralistycznego kontekstu i współczesnych społeczeństw wielokulturowych, w których różne grupy interesariuszy dziedzictwa, wyznając przeciwstawne wartości, będą wchodzić ze sobą w konflikty. Z tego powodu spory dotyczące dziedzictwa mają zawsze podłoże aksjologiczne. Analizowanie wagi interesów różnych grup w procesie zarządzania dziedzictwem stanowi klucz do zrównoważonego rozwoju⁴³, dlatego też aktem wpływającym na ochronę ducha miejsca jest Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa⁴⁴. Konieczne jest zatem właściwe identyfikowanie zagrożeń i przeprowadzanie procesu wartościowania w obrębie zasobu zabytkowego⁴⁵.

39 M. Lin, I. Nevzgodin, A. Pereira Roders, W. de Jonge, *The role of attributes defining intervention concepts in international doctrinal documents on built heritage*, Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development 2023, vol. ahead-of-print, nr ahead-of-print, s. 1–2, <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/JCHMSD-06-2023-0095/full/html> (dostęp: 3.03.2024).

40 A. Pudelko, *Dziedzictwo kulturowe a rewitalizacja obszarów miejskich*, (w:) *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, red. Ł. Gawęł, W. Pokojska, A. Pudelko, Kraków 2016, s. 246.

41 Ł. Gawęł, *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – wybrane zagadnienia*, (w:) *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, red. Ł. Gawęł, W. Pokojska, A. Pudelko, Kraków 2016, s. 65–67.

42 Narodowy Instytut Dziedzictwa. Samorząd, *Rola interesariuszy w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym w rewitalizacji*, <https://samorząd.nid.pl/rewitalizacja/materiały/rola-interesariuszy-w-zarzadzaniu-dziedzictwem-kulturowym-w-rewitalizacji/> (dostęp: 19.02.2024).

43 A.T. Ronchi, *Community involvement in built heritage conservation: the case study of the Birzeit Historic Centre Project, Palestine*, (w:) *Heritage Conservation and Social Engagement*, red. R.F. Peters, I.L.F. den Boer, J.S. Johnson, S. Pancaldo, Londyn 2020, s. 69.

44 Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro dnia 27 października 2005 r. (Dz.U. z 2023 r. poz. 396).

45 B. Szmygin, *Teoria i kryteria wartościowania dziedzictwa jako podstawa jego ochrony*, Wiadomości Konserwatorskie 2015, nr 44, s. 49.

Zgodnie z pkt 6 i 7 d.g.l. podstawą do wprowadzenia efektywnego systemu ochrony powinny być pogłębione badania i analizy, a następnie edukacja i popularyzowanie stanu badań. Pozytywny wpływ edukacji na ochronę ducha miejsca wynika przede wszystkim z faktu, że dzieci i młodzież zostają włączone w proces podejmowania decyzji, co uczy odpowiedzialności obywatelskiej i patriotyzmu lokalnego. Jest to zgodne z poglądem przedstawionym w pkt 8 i 10 d.g.l., że przekaz międzypokoleniowy i międzykulturowy odgrywa istotną rolę w ciągłym rozprzestrzenianiu i zachowywaniu *genius loci*, a komunikacja jest najlepszym narzędziem utrzymywania jego wartości.

Zdaniem R.I. Stoica przyjęcie d.g.l. jest zdecydowanym krokiem w stronę stworzenia zintegrowanego systemu konserwacji krajobrazu miejskiego⁴⁶, w którym obecność *genius loci* jest najczęściej rozpoznawana. To w miastach – ze względu na dużą populację i dynamiczne przemiany – obserwuje się nakładanie rozlicznych, często przeciwstawnych wartości i punktów widzenia. Warto zatem wskazać grupę aktów i dokumentów tworzących ramy ochrony miast ważnych ze względu na ich przydatność w dziedzinie ochrony ducha miejsca: Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego⁴⁷, Europejska Konwencja Krajobrazowa⁴⁸; Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego⁴⁹; Wspólne wytyczne ICOMOS – TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (Zasady Dublińskie)⁵⁰; Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS⁵¹; Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych⁵².

Uwzględnianie ducha miejsca pozwala na zachowanie charakterystycznych cech krajobrazu kulturowego miast⁵³. Wybijającym się na plan pierwszy problemem ochrony dziedzictwa miejskiego jest jednoczesna konieczność zachowywania zabytków architektonicznych i ich wykorzystywania. Dziedzictwo architektoniczne, przekształcane we właściwy sposób może stać się zasobem strategicznym dla rozwoju lokalnych społeczności przy jednoczesnej ochro-

46 R.I. Stoica, *Urban conservation in international charters: from Athens Charter to the Historic Urban Landscape Recommendation*, Protection of Cultural Heritage 2021, nr 12, s. 77, <https://ph.pollub.pl/index.php/odk/article/view/2593> (dostęp: 3.03.2024).

47 Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. z 1976 nr 32 poz. 190).

48 Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji dnia 20 października 2000 r. (Dz.U. nr 14 poz. 98).

49 Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego przyjęte 10 listopada 2011 r. przez Konferencję Generalną UNESCO w Paryżu, (w:) *Vademecum...*, dz. cyt., s. 183–190.

50 Wspólne wytyczne ICOMOS – TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (Zasady Dublińskie) przyjęte na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS, 28 listopada 2011 r. w Paryżu, (w:) *Vademecum...*, dz. cyt., s. 191–194.

51 Karta Waszyngtońska, Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS przyjęta przez VIII Zgromadzenie Generalne ICOMOS w październiku 1987 r. w Waszyngtonie, (w:) *Vademecum...*, s. 91–94.

52 Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych przyjęty przez Komitet Naukowy Miast Historycznych i Wsi CIVVIH–ICOMOS na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS 28 listopada 2011 r. w Paryżu, (w:) *Vademecum...*, dz. cyt., s. 195–203.

53 K. Barańska, *O genius loci w muzeum regionalnym. Czego nam jeszcze trzeba w muzeach lokalnych światów?*, Zeszyty Wiejskie 2020, z. 26, s. 278, <https://czasopisma.uni.lodz.pl/zwiej/article/view/9300/9138> (dostęp: 3.03.2024).

nie krajobrazu miejskiego⁵⁴. Ważne jest prowadzenie działań konserwacyjnych, mających na celu zachowanie zabytków, nawet jeśli będzie to skutkowało zmianą ich pierwotnych funkcji użytkowych⁵⁵. Jest to związane z koniecznymi do wprowadzenia przekształceniami, które modyfikują pierwotną formę i strukturę miejsca, a co za tym idzie, jego charakterystyczną aurę. Nawarstwianie się tego rodzaju zmian wpływa na przekształcanie się *genius loci*. Mimo to zachowywanie autentyczności i integralność zabytków, rozumiane jako niezmiennianie ich stanu, nie jest tak istotne jak zachowywanie autentycznej więzi duchowej, uzyskiwanej przez użytkowanie⁵⁶.

Polskie przepisy mogące stanowić podstawę prawną ochrony *genius loci*

W polskim systemie prawnym pojęcie *genius loci* występuje w jednym akcie prawnym niższego rzędu – w rozporządzeniu Rady Ministrów w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych⁵⁷. Określenie to zostało użyte dla zdefiniowania krajobrazu tradycyjnego, który jest wyszczególniony jako przejaw cechy syntetycznej – tradycji. W rozporządzeniu wskazano, że cechy syntetyczne określają w sposób ogólny zjawiska bezpośrednio niemierzalne, mające charakter złożony i zależne od bardzo wielu cech szczegółowych. Pochodny od tej cechy krajobraz zdefiniowano w pierwszej rubryce tabeli nr 3 (oznaczenie cechy C1) w następujący sposób: obszary charakteryzujące się materialnymi lub niematerialnymi dowodami tradycji, w szczególności budowlanej, architektonicznej lub tradycji użytkowania terenu i stylu życia społeczności zamieszkującej obszar danego krajobrazu. Kulturowane są regionalne wzory budownictwa, architektura, detal stylistyczny, sposoby użytkowania ziemi, zachowana jest tradycyjna fizjonomia regionu i tradycje niematerialne (lokalne, regionalne), a także symbolika przestrzeni, w szczególności *sacrum* i *genius loci*.

Sporządzanie audytu krajobrazowego jest elementem prowadzenia polityki przestrzennej. Użycie terminu *genius loci* w rozporządzeniu wykonawczym do ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym⁵⁸ kieruje uwagę na wskazaną ustawę, z treści której można wywieść normy prawne, służące do ochrony ducha miejsca. Planowanie przestrzenne wywiera znaczący wpływ na *genius loci* ze względu na to, że ustala dopuszczalny sposób przekształceń przestrzennych⁵⁹. Organy samorządu województwa sporządzają plan zagospodarowania

54 A.T. Ronchi, *Community involvement...*, dz. cyt., s. 66–67.

55 J. Sowińska-Heim, *Adaptation of post-industrial architectural heritage to new cultural functions: the examples of Genk and Łódź*, (w:) EAAE Transactions on Architectural Education no. 65, Conservation/Adaptation. Keeping alive the spirit of the place. Adaptive reuse of heritage with symbolic value, red. D. Fiorani, L. Kealy, S. Musso, B. Plevoets, C. Houbart, K. van Cleempoel, Hasselt 2017, s. 294.

56 A. Tomaszewski, *Od sacrum do profanum...*, dz. cyt., s. 170.

57 Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 11 stycznia 2019 r. w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych (Dz.U. z 2019 r. poz. 394).

58 Ustawa z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 977 z późn. zm.) (dalej: u.p.z.p.).

59 A. Mitkowska, K. Łakomy, *Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie „genius loci”*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 79–80.

przestrzennego województwa (art. 38 u.p.z.p.), natomiast organy gminy sporządzają dwa rodzaje planów: plan ogólny (art. 13a ust. 1 u.p.z.p.), który musi zostać obligatoryjnie przyjęty przez rady gmin do 1 stycznia 2026 roku i ma stanowić podstawę do wydawania decyzji o warunkach zabudowy oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego⁶⁰, oraz miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (art. 14 ust. 1 u.p.z.p.).

W planach zagospodarowania przestrzennego województwa uwzględnia się m.in.: system obszarów chronionych, w tym ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego, uzdrowisk, obszarów ochrony uzdrowiskowej, dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 39 ust. 3 pkt. 2 u.p.z.p.). W planie ogólnym określa się: formy ochrony przyrody oraz ich otuliny, obszary uzdrowisk oraz obszary ochrony uzdrowiskowej, zabytki ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków lub objęte innymi formami ochrony oraz dobra kultury współczesnej, obszary pomników zagłady i ich strefy ochronne (art. 13b pkt. 2 i pkt. 3 lit. a, i-k u.p.z.p.). W miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego obowiązkowo określa się m.in.: zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego; zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu; zasady kształtowania krajobrazu; zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych, oraz dóbr kultury współczesnej (art. 15 ust. 2 pkt. 2–4 u.p.z.p.). W. Kosiński zwrócił uwagę, że planowanie przestrzenne i sposób zagospodarowania przestrzeni powinien odbywać się w zgodzie z zasadą *primum non nocere* – w stosunku do *genius loci*⁶¹.

Z kolei A. Mitkowska i K. Łakomy⁶² zauważyły, że instrumentem służącym ochronie ducha miejsca może być także ustawa o ochronie przyrody⁶³. Należy zgodzić się z tym stwierdzeniem, ale zaznaczyć, że jej wykorzystanie będzie miało charakter wycinkowy i pośredni, podobnie jak ustawy prawo ochrony środowiska⁶⁴, ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami⁶⁵. Wynika to z faktu, że każda ze wskazanych ustaw koncentruje się na ochronie pewnego elementu fenomenu *genius loci*. U.o.z.o.z. jest dobrym narzędziem ochrony zabytków architektonicznych, archeologicznych oraz krajobrazów kulturowych, a z u.p. wynikają sposoby ochrony zadrzewień, krajobrazu naturalnego i zieleni miejskiej. Nie mają one jednak charakteru kompleksowego systemu ochrony ducha miejsca. Działania na jego rzecz przyjmują raczej charakter czynności wykonywanych „przy okazji”, a nie projektowanych w świadomy i przemyślany sposób.

W niektórych polskich aktach prawa miejscowego już odniesiono się do ochrony *genius loci*. Dobrym przykładem zrozumienia specyfiki zjawiska jest uchwała Rady Powiatu w Pińczowie z 2001 r. w sprawie uchwalenia strategii rozwoju powiatu pińczowskiego, w której

60 Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, Ministerstwo Rozwoju i Technologii, *Wielka reforma planowania przestrzennego z podpisem Prezydenta*, <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/wielka-reforma-planowania-przestrzennego-z-podpisem-prezydenta> (dostęp: 20.02.2024).

61 W. Kosiński, *Zespół krajobrazowy Kazimierz Dolny – Janowiec. Ochrona genius loci wobec aktualnych zagrożeń*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 176.

62 A. Mitkowska, K. Łakomy, *Ochrona obiektów krajobrazowych...*, dz. cyt., s. 80.

63 Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz.1336 z późn. zm.) (dalej: u.p.).

64 Ustawa z 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 54 z późn. zm.).

65 Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.) (dalej: u.o.z.o.z.).

zwrócono uwagę na kluczową rolę *genius loci* dla tożsamości regionu⁶⁶. Także przy tworzeniu Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Zamość na lata 2020–2023⁶⁷ oraz Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta Jaworzna na lata 2023–2026⁶⁸ organy brały pod uwagę d.g.l., co jest krokiem w stronę powszechnego uznania tego fenomenu za ważny przy planowaniu strategii rozwoju gmin. Odzwierciedla to wartości istotne dla społeczności lokalnych i wpływa na ich funkcjonowanie.

Podsumowanie

Obecnie do ochrony *genius loci* wykorzystywane są istniejące już instytucje prawa krajowego i międzynarodowego, które nie tworzą jednak kompleksowego systemu. Konieczne zatem wydaje się wprowadzenie nowych regulacji prawnych służących ochronie ducha miejsca, który jest osią łączącą dziedzictwo materialne i niematerialne. W praktyce umożliwi to realizację założeń holistycznego podejścia do dziedzictwa i koncepcji zrównoważonego rozwoju.

Ze względu na niejednoznaczność i zmienność elementów składowych *genius loci*, w zależności od stanu faktycznego, wprowadzenie tego terminu do aktów prawa powszechnie obowiązującego będzie stanowiło utworzenie klauzuli generalnej. Rodzi to problemy interpretacyjne w procesie stosowania prawa – przede wszystkim dla organów administracji oraz sądów, ale także obywateli. W takiej sytuacji dokonanie poprawnej wykładni przepisów wymaga posiadania wiedzy pozaprawnej.

Postulat ochrony ducha miejsca implikuje wprowadzenie do u.p.z.p. zasady ochrony *genius loci*, która może wchodzić w konflikt z innymi zasadami planowania i zagospodarowania przestrzennego, np. zasadą zachowania ładu przestrzennego oraz zasadą dobrego sąsiedztwa. W niektórych przypadkach zachowanie *genius loci* może wymagać utrzymania trwałej ruiny mającej znaczącą wartość dla społeczności lokalnej, która nie pozostaje w uporządkowanych relacjach z innymi elementami ukształtowania przestrzeni. Dla znalezienia równowagi między wskazanymi zasadami konieczne jest przeprowadzenie analizy stanu ducha miejsca i jego elementów składowych, tak aby każdorazowo organy mogły podjąć adekwatną decyzję. Powinno to znaleźć wyraz w lokalnych aktach prawa miejscowego (gminnych), a nie regionalnych (wojewódzkich). Umożliwi to interesariuszom dziedzictwa większą partycypację, a decyzje polityczne będą podejmowane bliżej nich, zgodnie z konstytucyjną zasadą subsydiarności. Postuluje się zatem wprowadzenie obligatoryjnej analizy ducha miejsca i sposobów jego zachowania oraz adekwatnego przekształcania do następujących aktów: planu ogólnego, miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego, strategii rozwoju gminy oraz gminnych programów opieki nad zabytkami, ponieważ każdy z nich ma inną specyfikę, dotyczy innego obszaru i na innych aspektach skupia swoją uwagę. Proponowa-

66 Uchwała nr XX/97/2001 Rady Powiatu w Pińczowie z 30 stycznia 2001 r. w sprawie uchwalenia strategii rozwoju powiatu pińczowskiego (Święt. z 2001 r. nr 20 poz. 250).

67 Uchwała nr XXI/345/2020 Rady Miasta Zamość z 29 czerwca 2020 r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Zamość na lata 2020–2023” (Lub. z 2020 r. poz. 3722).

68 Uchwała nr LVI/757/2023 Rady Miejskiej w Jaworznie z 31 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta Jaworzna na lata 2023–2026 (Śląsk. z 2023 r. poz. 6713).

na analiza powinna zawierać ewaluację jakościową – sporządzaną przez ekspertów m.in. w dziedzinach historii, kultury, urbanistyki i architektury w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. Ewaluacja powinna odbywać się w czterech skalach: skali przestrzennej, skali architektonicznej, skali detalu i skali niematerialnej⁶⁹, ze szczególnym uwzględnieniem przemian historycznych, legend i narracji historycznych, kultu postaci związanych z gminą, tradycji, obrzędów, wierzeń, funkcji użytkowych, kolorów, faktur, dźwięków i zapachów. Każdorazowo konieczne jest dokonanie waloryzacji zaobserwowanej cechy *genius loci* i wskazanie, jak można ją przekształcić, aby zachować ducha miejsca oraz wypełnić postulat użytkowej ochrony dziedzictwa.

Działania służące ochronie *genius loci* powinny być projektowane w sposób świadomy i przemyślany, bowiem pełna ochrona ducha miejsca wymaga wprowadzenia przepisów, które, tworzone bez należytego namysłu, przysporzyć mogą więcej szkody niż pożytku. Należy wyrazić nadzieję, że problematyka prawnej ochrony ducha miejsca stanie się wkrótce przedmiotem dyskusji w doktrynie prawa.

Bibliografia

Literatura

- Banaszkiewicz M., *Tożsamość miejsca. Przypadek mieszkańców Sankt Petersburga*, Politeja 2013, nr 4 (26), <https://doi.org/10.12797/Politeja.10.2013.26.22>.
- Barańska K., *O genius loci w muzeum regionalnym. Czego nam jeszcze trzeba w muzeach lokalnych światów?*, Zeszyty Wiejskie 2020, z. 26, <https://doi.org/10.18778/1506-6541.26.12>.
- Borysewicz P., „Duch miejsca trzeciego” ogniskiem związków emocjonalnych mieszkańców z zamieszkiwanym przez nich środowiskiem zabudowy, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 83–92.
- Cross J.E., *What is sense of place*. Prepared for the 12th Headwater Conference, Western State College 2001, <http://hdl.handle.net/10217/180311>.
- Eliade M., *Sacrum i profanum*, tłum. R. Reszke, Warszawa 1999.
- Folta M., *Poliwalencja i polisemia genius loci. Na przykładzie Wrocławia*. Rozprawa doktorska, Uniwersytet Warszawski 2022.
- Gawel Ł., *Zarządzanie dziedzictwem kulturowym – wybrane zagadnienia*, (w:) *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, red. Ł. Gawel, W. Pokojka, A. Pudelko, red., Kraków 2016, s. 47–78.
- Grycel J., *Duch miejsca odczytany na nowo*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 7-A/2, r. 107, s. 95–99.
- Gutowski B., *Genius loci wobec tożsamości miast współczesnych*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 35–40.
- Jałowiecki B., *Magia miejsc*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 9–14.
- Jałowiecki B., *Miejsce, przestrzeń, obszar*, Przegląd Socjologiczny 2011, nr 60 (2–3), s. 9–28.

69 B. Szmygin, A. Fortuna-Marek, A. Siwek, *Stare Miasto w Zamościu. Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ocena wartości i plan zarządzania*, Zamość 2018, s. 41.

- Jaszcza A.A., Denekas J., Kadelska M., *Genius loci założeń ogrodowych w regionie Ostfriesland (Niemcy)*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. A-5/13, r. 107, s. 61–70.
- Kosiacka-Beck E., Szarejko-Worobiej D., *Teoria a doświadczenie fenomenu krajobrazu*, Kwartalnik Naukowy Uczelni Vistula 2019, nr 1 (59), s. 85–97.
- Kosiński W., *Zespół krajobrazowy Kazimierz Dolny – Janowiec. Ochrona genius loci wobec aktualnych zagrożeń*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 149–177.
- Kowalski W., Piotrowska-Nosek K., Schreiber H., Zalasinska K., *Słowo wstępne*, (w:) *Konwencje UNESCO w dziedzinie kultury. Komentarz*, red. K. Zalasinska, Warszawa 2014, s. 15–18.
- Królikowski J.T., *Chrześcijańska interpretacja ducha miejsca*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego 2011, nr 15, s. 29–37.
- Lanzas C.M., *The Spatial Turn in the Heritage Field. A case study of the Arctic during the Crisis of Places*. Rozprawa doktorska, Uppsala University, 2021–2023, <https://uu.diva-portal.org/smash/get/diva2:1806226/FULLTEXT01.pdf>.
- Lin M., Nevzgodin I., Pereira Roders A., de Jonge W., *The role of attributes defining intervention concepts in international doctrinal documents on built heritage*, Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development 2023, vol. ahead-of-print no. ahead-of-print, <https://doi.org/10.1108/JCHMSD-06-2023-0095>.
- Ma Y., Fazamimah Mohd Ariffin N., Abdul Aziz F., He X., Liu Y., Feng Sh., *Potential of Sense of Place in Cultural Heritage Conservation: A Systematic Review*, Pertanika Journal of Social Science and Humanities 2023, nr 4 (31), <https://doi.org/10.47836/pjssh.31.4.07>.
- Markeviciene J., *The spirit of the place – the problem of (re)creating*, Journal of Architecture and Urbanism 2012, nr 1 (36), <https://doi.org/10.3846/20297955.2012.679789>.
- Mirek Z., *Ogród z perspektywy genius loci*, Architektura. Czasopismo Techniczne 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 31–38.
- Mitkowska A., Łakomy K., *Ochrona obiektów krajobrazowych i ogrodowych z uwzględnieniem tradycyjnych wartości kulturowo-przyrodniczych poprzez odczytanie i eksponowanie „genius loci”*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 75–84.
- Pożarowicz M., *Identyfikacja genius loci – krok w stronę piękna*, Metropolis. Przegląd Naukowy 2014, nr 1, <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-3582148f-f9e0-4525-b8fe-b485600ca5d7>.
- Przybylak Ł., *Historia genius loci jako element historii ogrodów i ludzkości*, Czasopismo Techniczne. Architektura 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 337–346.
- Pudełko A., *Dziedzictwo kulturowe a rewitalizacja obszarów miejskich*, (w:) *Ochrona i zarządzanie dziedzictwem kulturowym*, red. Ł. Gaweł, W. Pokojka, A. Pudełko, Kraków 2016, s. 229–262.
- Ralph E., *Sens of place*, (w:) S. Hanson, red., *Ten Geographic Ideas that Have Changed the World*, Nowy Brunzwick–New Jersey 2001, s. 205–226.
- Ronchi A.T., *Community involvement in built heritage conservation: the case study of the Birzeit Historic Centre Project, Palestine*, (w:) *Heritage Conservation and Social Engagement*, red. R.F. Peters, I.L.F. den Boer, J.S. Johnson, S. Pancaldo, Londyn 2020, <https://doi.org/10.2307/j.ctv13xpslg.12>.
- Ruman N.M., *Tradycja i tożsamość na rzecz zrównoważonego rozwoju. Genius loci wielokulturowej ziemi pszczyńskiej w przestrzeni sacrum i profanum*, Pszczyna 2017.
- Rybicka E., Orłowska J., *Miejsce i przestrzeń w kulturze*, Magazyn Polskiej Akademii Nauk 2022, nr 2 (70), <https://doi.org/10.24425/academiaPAN.2022.142522>.
- Sajkowski R., *Genius Augusti*, (w:) *Z antycznego świata: Religio, Cultus, Homines*, red. W. Appel, P. Wojciechowski, Toruń 2000, s. 51–72.

- Solska M., *Duch miejsca, a współczesna przestrzeń życia człowieka*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 69–82.
- Sowińska-Heim J., *Adaptation of post-industrial architectural heritage to new cultural functions: the examples of Genk and Łódź*, (w:) *Conservation–Adaptation. Keeping alive the spirit of the place. Adaptive reuse of heritage with symbolic value*, red. D. Fiorani, L. Kealy, S. Musso, B. Plevoets, C. Houbart, K. van Cleempoel, Hasselt 2017, s. 293–304.
- Stoica R.I., *Urban conservation in international charters: from Athens Charter to the Historic Urban Landscape Recommendation*, *Protection of Cultural Heritage* 2021, nr 12, <https://doi.org/10.35784/odk.2789>.
- Szafrńska M., *Ogród w świetle księżycy, czyli genius loci a genius horti*, (w:) *Fenomen genius loci. Tożsamość miejsca w kontekście historycznym i współczesnym*, red. B. Gutowski, Warszawa 2009, s. 139–144.
- Szmygin B., *Teoria i kryteria wartościowania dziedzictwa jako podstawa jego ochrony*, *Wiadomości Konserwatorskie* 2015, nr 44, s. 44–52.
- Szmygin B., Fortuna-Marek A., Siwek A., *Stare Miasto w Zamościu. Dobro Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ocena wartości i plan zarządzania*, Zamość 2018.
- Tomaszewski A., *Od sacrum do profanum. Od genius loci do miejsca znaczącego dla kultury*, (w:) *Współczesne problemy teorii konserwatorskiej w Polsce*, red. B. Szmygin, Warszawa–Lublin 2008, s. 169–172.
- Vecco M., *Genius loci as a meta-concept*, *Journal of Cultural Heritage* 2020, nr 41, <https://doi.org/10.1016/j.culher.2019.07.001>.
- Zachariasz A., *O różnym pojmowaniu genius loci w ogrodach*, *Czasopismo Techniczne. Architektura* 2010, z. 5-A/13, r. 107, s. 13–30.

Akty prawne

- Deklaracja w sprawie zachowania *genius loci* (ducha miejsca), przyjęta przez XVI Zgromadzenie Generalne ICOMOS, Quebec, 4 października 2008 r.
- Dokument z La Valetty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabudowanych przyjęty przez Komitet Naukowy Miast Historycznych i Wsi CIVVIH–ICOMOS na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS 28 listopada 2011 r. w Paryżu.
- Europejska Konwencja Krajobrazowa sporządzona we Florencji 20 października 2000 r. (Dz.U. nr 14 poz. 98).
- Karta Waszyngtońska – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS przyjęta przez VIII Zgromadzenie Generalne ICOMOS w październiku 1987 r. w Waszyngtonie.
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, przyjęta w Paryżu 16 listopada 1972 r. przez Konferencję Generalną Organizacji Narodów Zjednoczonych dla Wychowania, Nauki i Kultury na jej siedemnastej sesji (Dz.U. z 1976 r. nr 32 poz. 190).
- Konwencja UNESCO w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, sporządzona w Paryżu 17 października 2003 r. (Dz.U. z 2011 r. nr 172 poz. 1018).
- Konwencja ramowa Rady Europy w sprawie wartości dziedzictwa kulturowego dla społeczeństwa, sporządzona w Faro 27 października 2005 r. (Dz.U. z 2023 r. poz. 396).
- Rozporządzenie Rady Ministrów z 11 stycznia 2019 r. w sprawie sporządzania audytów krajobrazowych (Dz.U. z 2019 r. poz. 394).
- Ustawa z 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska, (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 54 z późn. zm.).

- Ustawa z 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 977 z późn. zm.).
- Ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz.U. z 2022 r. poz. 840 z późn. zm.).
- Ustawa z 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (t.j. Dz.U. z 2023 r. poz. 1336 z późn. zm.).
- Uchwała nr XX/97/2001 Rady Powiatu w Pińczowie z 30 stycznia 2001 r. w sprawie uchwalenia strategii rozwoju powiatu pińczowskiego (Święt. z 2001 r. nr 20 poz. 250).
- Uchwała nr XXI/345/2020 Rady Miasta Zamość z 29 czerwca 2020 r. w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Miasta Zamość na lata 2020–2023” (Lubel. z 2020 r. poz. 3722).
- Uchwała nr LVI/757/2023 Rady Miejskiej w Jaworznie z 31 sierpnia 2023 r. w sprawie przyjęcia Programu Opieki Nad Zabytkami Miasta Jaworzna na lata 2023–2026 (Śląsk. z 2023 r. poz. 6713).
- Zalecenia UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego przyjęte 10 listopada 2011 r. przez Konferencję Generalną UNESCO w Paryżu.
- Wspólne wytyczne ICOMOS – TICCIH w zakresie konserwacji obiektów, konstrukcji, obszarów i krajobrazów dziedzictwa przemysłowego (Zasady Dublińskie) przyjęte na XVII Zgromadzeniu Generalnym ICOMOS 28 listopada 2011 r. w Paryżu.

Pozostałe źródła

- Encyclopedia Britannica*, Friedrich Karl von Savigny, <https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Karl-von-Savigny#ref15572> (20.02.2024).
- Narodowy Instytut Dziedzictwa. Samorząd. Rola interesariuszy w zarządzaniu dziedzictwem kulturowym w rewitalizacji, <https://samorząd.nid.pl/rewitalizacja/materialy/rola-interesariuszy-w-zarzadzaniu-dziedzictwem-kulturowym-w-rewitalizacji/> (19.02.2024).
- Serwis Rzeczypospolitej Polskiej, Ministerstwo Rozwoju i Technologii, Wielka reforma planowania przestrzennego z podpisem Prezydenta, <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/wielka-reforma-planowania-przestrzennego-z-podpisem-prezydenta> (20.02.2024).

CYTOWANIE

Lena Gryz, *Podstawy ochrony genius loci jako spoiwa łączącego dziedzictwo materialne i niematerialne. Wyzwania i dylematy*, *Studia Administracyjne* 2(20)/2024, 25–38, DOI: 10.18276/sa.2024.20-02.